

ВСТУП

*Не дай своєму минулому
позбавити тебе твого майбутнього.*

о. Андрій Зелінський,
капелан української морпіхоти
(слова, побудовані на народній мудрості)

Російська армія вторглася в Україну 24 лютого 2022 року. Головним напрямком було вторгнення з боку Білорусі — це найкоротша дорога до Києва, української столиці. Росіяни йшли колонами відкрито, нічого не боячись, без артилерійського прикриття і розвідки. Везли із собою парадну форму, бо розраховували за три дні пройти переможним парадом по центральній київській площі.

Цього не сталося. Найдалше, куди їм вдалося дістатися, — до містечка Бучі, за двадцять чотири кілометри навпростець від Києва. Тут росіян зупинили українські добровольці із сусіднього міста Ірпеня. Вони зайняли пагорб над мостом, який з'єднував два міста, і звідти обстрілювали ворога.

Чоловіки тримали оборону цілий місяць, поки не прийшли регулярні українські війська й не відкинули росіян назад аж до українсько-білоруського кордону. Більшість оборонців були цивільними. Серед них — музикант з академічного оркестру, сімейний психолог, котрий у вільний час навчав охочих аргентинського танго, юрист, який відповідав за радіозв'язок, бо це було його хобі; а снайперами були мисливець, кілька будівельників, робітник автозаправної станції та ін. Воювали з винахідливістю. Коли їх почали обстрілювати з великокаліберної зброї, вони пригнали бетонозмішувачі й бульдозери і збудували з них куленепробивну барикаду. Коли дощуляли дощ і холод, вони, щойно ворог влучить у найближчу будівлю, бігли до неї, щоб зігрітися від пожежі й висушити одяг.

Дух запалу й самоорганізації охопив тоді всю Україну. У перші дні війни військові експерти дискутували, що було б, якби український президент

Володимир Зеленський покинув Київ (як йому пропонували західні посольства) або ж якби його вбили російські диверсанти (таких замахів було щонайменше три). Висновок: це, звичайно, було би трагедією для України, але не змінило би ходу війни. Досить подивитися на мерів найбільших українських міст. Усі вони організували оборону, не чекаючи наказів зі столиці. Це різке контрастувало з тим, як воювали росіяни. Їм бракувало ініціативи. Путін втручався в дії російської армії, приймаючи рішення на рівні полковника чи бригадного генерала.

Спадає на думку порівняння з греко-перською війною. Тоді союз грецьких міст-демократій чинив успішний спротив набагато більшій Перській імперії та врешті-решт переміг її. Одним із наслідків цієї перемоги стало народження історії. «Батько історії» Геродот пробував пояснити причини грецької стійкості. Заради цього він об'їхав увесь доступний йому античний світ, порівнюючи звички стародавніх греків та інших народів.

Історія України, яку ви тримаєте в руках, написана з подібною метою. Вона намагається з'ясувати причини української стійкості, але у світовому контексті. Бо війна Росії й України — це не просто ще одна війна. Це війна, котра визначає контури майбутнього світу. Німецький канцлер Олаф Шольц назвав її *Zeitenwende* — поворотним пунктом в історії. Історики сперечаються, що би сталося з історією, якби греки програли у греко-перській війні. Ми ж можемо доволі чітко уявити, що би сталося з Україною, якби вона не встояла в перші тижні війни. Досить подивитися на долю Бучі. Після відступу росіян тут знайшли тіла 461 загиблого жителя міста, загальне ж число жертв у місті та його околицях становить 1137 осіб. Більшість були розстріляні, на тілах багатьох залишилися сліди тортур.

Поруч зі Сребреницею і Дарфуром Буча стала одним із головних прикладів сучасних геноцидів. Війна приносить нові трагічні символи. 6 червня 2023 року була підірвана Каховська гідроелектростанція, яка перебувала під контролем російських військ. Вивільнена вода затопила на Півдні України величезні території аж до Чорного моря. Загинуло багато людей і тварин, місцевій природі завдано непоправної шкоди. Каховську катастрофу назвали екоцидом. Але, видно, росіянам і цього мало. Путін та його найближчі соратники погрожують завдати ядерного удару по Україні та державах Заходу, які підтримують українців. Світ став перед загрозою ядерного апокаліпсису.

Усі ці приклади породжують інші, складніші питання: яка природа людського зла? Чи можливо обмежити насильство в історії? І взагалі, чи перед лицем глобальних загроз зможе вистояти наша цивілізація?

Українська історія та історія сусідніх земель і народів дають багатий матеріал для пошуку відповідей. З одного боку, минуле України повне екстремального насильства. Як пробує показати ця книжка, українське питання завжди особливо гостро постає в найкритичніші повороти глобальної

історії — під час очікування кінця світу на межі XV і XVI століть, так званої кризи XVII століття, Першої та Другої світових воєн, падіння комунізму. З другого боку, українська історія винятково багата на позитивні приклади виживання, солідарності та стійкості. Тому з минулого України можна витягти як тривожні перестороги, так і підстави для оптимізму.

Одразу ж варто попередити читачів: ця книжка не дає однозначних відповідей. Від часів античності історію вважають учителькою життя. На добре чи на зле — це красива, але неправдива фраза. Як переконував Фрідріх Гегель і як співає Стінг, історія не вчить нас нічого. Вона радше схожа на театрального суфлера, який підказує акторам на сцені їхні ролі.

Гарвардський історик Східної Європи Александер Гершенкрон — який, до речі, народився в колишній імперській, а тепер українській Одесі, але зробив кар'єру в Гарварді, — писав: «[В]несок історика полягає в тому, щоб вказати на потенційно релевантні фактори і на потенційно значущі поєднання чинників, які не настільки легко визначити зсередини сфери більш обмеженого досвіду. Але це тільки питання. Відповіді — зовсім інша річ. Ніякий минулий досвід, яким би багатим він не був, і жодне, навіть найретьельніше, історичне дослідження не рятують нинішнє покоління від творчого завдання знаходження власних відповідей і формування власного майбутнього».

Від часу появи України як незалежної держави (1991) з'явилося чимало книжок з української історії. Ця ж книжка відрізняється від інших тим, що намагається поставити до українського минулого інші та складніші питання — питання, відповіді на які можуть мати вирішальне значення для майбутнього як самої України, так і всього світу.

Немає єдиного рецепту писання історії. Кожен робить це на свій смак. Тут подам власні «смакові» критерії.

Перший: моїм ідеалом є історія без імен і дат. Я віддаю перевагу історії, яка за поодинокими подіями пробує побачити процеси. Така історія не намалює докладної дорожньої карти. Але вона може слугувати компасом і допомогти зорієнтуватися, куди рухатися далі.

Звісно, не вдасться написати історію взагалі без імен і дат. Як писав Марк Блок, один із найбільших істориків сучасності, історики схожі на людоїдів, бо живляться людятиною. Імена і дати в історії — як кров і м'язи в людському тілі. Забери їх — і дістанеш висушений скелет. Але без аналізу цього скелету ми не зрозуміємо, на чому тримається тіло історії. Потрібен здоровий компроміс. У цій книжці він полягатиме в тому, щоб звести кількість імен і дат до необхідного мінімуму.

Мій другий критерій: історія має бути глобальною. Редьярд Кіплінг питав: «І що знають про Англію ті, які тільки про Англію знають?». Таке

питання можна поставити і щодо України. Центральні сюжети її історії — появу Русі, історію козаків чи генезу Голодомору — неможливо повноцінно зрозуміти, якщо залишатися тільки в українських рамках.

Куди і наскільки розширяти ці рамки — на схід чи на захід — питання дискусійне. Про це дискутують уже декілька поколінь істориків. Я пропоную радикальну розв'язку: розширити їх на всю земну кулю. Глобальна історія не означає лише максимальне розширення географічних рамок. Вона найперше передбачає пошук тих зав'язків, з яких постав і на яких функціонує сучасний глобальний світ. Щоб не бути голослівним, озвучу це на прикладі однієї з головних тез цієї книжки: Україна поставала в результаті глобалізації та піднесення Заходу з відкриттям Америки в 1492 році — і в тому сенсі Колумб заслуговує на те, щоб стати одним із головних героїв української історії.

Глобальна історія також не вимагає відмови від нації як одиниці дослідження та опису. Історики-теоретики твердять, що можна написати глобальну історію будь-чого. Якщо так, то можна писати і глобальну історію української нації. Тільки тут треба зробити одне суттєве застереження: в історії були часи, коли націй не існувало, так само, як не існувало друкованих книжок, потягів і смартфонів. Націй не існує у природі. Вони є продуктом історичного розвитку кількох останніх століть. Але поводяться нації зовсім не так, як люди. Якщо більшість із нас воліли би бути молодшими на вигляд, кожна нація прагне видатися старшою за свій вік і пробує протягнути свої початки від сивої давнини — від Старого Завіту, Геродота чи, як твердять деякі росіяни, етрусків («етруски — это руские»).

Тому треба розрізняти між тим, що нації говорять про себе устами своїх політиків та інтелектуалів, і тим, що було насправді. Інша річ, що нації не постають на порожньому місці. Вони будуються — чи, краще казати, їх будують — із будівельних блоків минулого. Деякі з них уявні й вигадані, часом аж до карикатури. Але є блоки дуже реальні. Скажімо, у випадку України — це високий рівень родючості українських земель та їхній особливий статус геополітично важливого і вразливого пограниччя. Тому неможливо написати переконливу історію України, якщо обмежити її лише до кількох останніх століть, коли зародилася й формувалася українська нація.

Звідси третій та останній критерій: історію України треба розглядати в контексті т. зв. *longue durée* — тобто довгої часової протяжності, глибинних течій минулого, які можуть тривати століттями й тисячоліттями, але продовжують впливати на сьогодення.

Моя амбіція: подати історію України в цьому подвійному ключі глобальної історії та *longue durée*. Тільки тут я йду вже вслід не за більшістю істориків України та й узагалі не за більшістю істориків. Вони, найімовірніше, поставляться до мого наміру зі скепсисом. Я слідую за працями економістів, політологів та соціологів, які використовують подібний

підхід у пошуках відповідей на сформульовані вище питання. Заради лаконічності назву тільки імена найвідоміших авторів, слідами яких прямую в цій книжці, — Дарон Аджемоглу, Рональд Інглегарт, Дуглас Норт, Роберт Патнем, Ернандо де Сото. Фахівці з різних дисциплін, вони годяться в одному: історія має значення. Тому, аналізуючи сучасність, не можна обійтися без серйозного й тверезого аналізу минулого.

Перш ніж узятися до головної розповіді, хочу зробити ще кілька суб'єктивних зауваг. Писання історичних синтез трохи нагадує інтелектуальне самогубство. Бо змушує вийти за межі свого вузького фаху і перебратися в царини, де не маєш ані відповідних знань, ані потрібної вправності. За своїм фахом я — історик, який займається ХІХ і ХХ століттями. Тому не варто очікувати, що я фахово писатиму про Х чи ХV століття. І майже певен, що фахівці з історії цих століть легко знайдуть у мене помилки та неточності. За це наперед щиро перепошую.

Інший виклик при написанні синтез: як розповісти про складні речі просто, але не занадто просто. Щоб полегшити перше й уникнути другого, я вдавався до метафор. Для історика метафори — те саме, що й формули для математика, фізика чи хіміка: вони дозволяють замінити довгі пояснення короткими формулюваннями. Сподіваюся, інтелігентні читачі зрозуміють умовність цього способу.

Ніде в цій книжці я не претендую на правоту. Навпаки, моя інтелектуальна батьківщина — сумнів. Відповідно до кожного чи майже кожного свого твердження я додаю застереження «правдоподібно», «зазвичай», «здебільшого». Там, де я цього не зробив, читачі можуть додати ці застереження замість мене.

Історія не знає «залізних законів», тому жодне твердження про минуле не може бути абсолютним. Але вона так само не складається з хаотичного нагромодження фактів. Між неіснуючими історичними законами та хаосом минулих подій пролягають стежки історичних тенденцій та сходинки релевантних факторів — те, що закликав нас, істориків, відкривати Александер Гершенкрон, і те, що я, у міру своїх сил і можливостей, пробував зробити.